

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКИХ ЛЕКСИЧНИХ ЛАТИНІЗМІВ

Паньків Уляна Любомирівна

канд. філол. наук

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті розглядаються основні шляхи проникнення лексичних латинізмів в українську літературну мову, з'ясовується вплив екстралінгвальних чинників на процес засвоєння запозичень на тлі інших європейських мов.

Ключові слова: латинська мова, лексичне запозичення, джерело запозичення, мова-реципієнт, латинізм, шлях проникнення.

Антична культурно-мовна спадщина відіграла надзвичайно важливу роль у розбудові сучасних європейських мов. Одну з найчисленніших груп гетерогенної лексики у європейських мовах становлять запозичення з латинської мови. Вони є наслідком взаємодії мов, які характеризуються значним ступенем генетичної та часової віддаленості, і свідчать про потужність впливу античної цивілізації на формування новіших культур.

Народи Центральної та Східної Європи знову звертаються до латинської традиції в пошуках свідчень власної – а разом з тим європейської – ідентичності. Дослідження впливу античної культури стає для них особливо актуальним і вимагає нових методологічних засад у вивченні спільної мовної спадщини. Актуальність нашого дослідження зумовлена недостатньою вивченістю латинських компонентів як засобу культурного взаєморозуміння європейських народів у формі та змісті слов'янських мов.

Метою статті є з'ясування впливу різних історичних джерел запозичення латинських лексем в українську літературну мову та взаємодії при цьому інтра- та екстралінгвальних чинників.

Об'єктом дослідження є латинські за походженням лексеми, які увійшли в мову-реципієнт у різні історичні періоди, але в синхронії функціонують як елементи єдиної системи. Предмет дослідження – аналіз впливу європейських мов-посередниць на процес засвоєння лексичних латинізмів українською мовою.

Наукова новизна полягає у виявленні різноманітності генетичних та історичних джерел українських латинізмів, яка визначається низкою позамовних факторів. Їх вплив є результативним лише в тому випадку, якщо вони відповідають об'єктивним потребам мови на конкретному етапі її розвитку.

Роль античної традиції в європейській культурі протягом усього періоду її формування є предметом інтенсивних досліджень представників різних галузей гуманітарної науки. Цією проблемою займалися історики, культурологи, філософи, філологи – представники різних напрямків і шкіл. Аналіз входження латинської лексики в українську мову подано як у спеціальних дисертаційних дослідженнях (С.Гриценко, Ю.Цимбалюк), так і в працях, які стосуються характеристики запозичень у цілому (В.Акуленко, Л.Гумецька, О.Муромцева, Л.Полюга). У зарубіжній лінгвістиці серед численних праць виділяються дослідження А.Брюкнера, О.Булики, Г.Кайперта, Е.Кендельської, Д.Мошинської, Г.Рибіцької, Я.Сафаревича та інших, в яких

вивчалися етимологічні групи, періодизація різних семантичних шарів лексики, шляхи та причини проникнення у мову-реципієнт, культурно-історичні та інші екстралінгвальні аспекти латинських запозичень.

Особливої уваги заслуговує, на нашу думку, встановлення впливу європейських (романських, германських, слов'янських) мов-посередниць на запозичення латинських лексем українською мовою.

Результати наших досліджень свідчать, що найповніші лексикографічні джерела сучасної української літературної мови містять понад три тисячі латинізмів, які відбивають різні сфери життя українців.

Виділяючи термін *лексичний латинізм* як об'єкт спеціального мовознавчого дослідження, треба зазначити, що це поняття не має ще сталого загальноприйнятого визначення. Його дефініція залежить від методологічних настанов авторів та глибини класифікації запозичень. Ми вважаємо, що на основі генетичної класифікації доцільно визначати *лексичний латинізм* як лексичну одиницю латинського походження (незалежно від шляхів її запозичення), яка функціонує на певному етапі розвитку мови-реципієнта і, відповідно, зафіксована у словнику.

Для вивчення шляхів проникнення та засвоєння латинізмів, на нашу думку, слід застосовувати поняття етимологічного матеріалу, етимологічного (генетичного) та історичного джерела. Етимологічним джерелом прийнято вважати кінцеве джерело запозичення, в якому вперше виникає утворення, пізніше набуте і засвоєне тією чи іншою мовою через мову-посередник. Відповідно історичним джерелом є мова-посередник, із якої безпосередньо передається раніше запозичене утворення. При характеристиці штучних запозичень необхідно враховувати генетичну належність етимологічного матеріалу, використаного для їх творення.

Зауважимо, що шляхи переймання слів не обмежуються рухом від мови до мови. Точна характеристика їх неодмінно передбачає врахування також і розширчування суспільства – тих соціальних груп, які засвоюють або можуть засвоювати лексику, в якій виникає потреба. Латинські запозичення, оскільки засвоювалися освіченими людьми, не зазнавали особливих фонетичних та морфологічних змін.

Латинська мова як етимологічне джерело не є однорідним явищем, оскільки поєднує класичну латину, народну, середньовічну та новітню. Протягом багатьох століть середньовічну латину вважали зіпсованою цицеронівською латинською мовою, яка з часом лише псувалася. Не один раз ставилося запитання: вважати її мертвою чи живою? Очевидно, не варто порівнювати латину з організмом, який народжується, росте, старіє і помирає. Вона була засобом комунікації між людьми, який міг функціонувати краще або гірше. Середньовічна латина функціонувала інтенсивно на території всієї Західної Європи, об'єднувала групи людей, інституції, цілі народи. Її особливістю є те, що спочатку вона виступала поряд із тією чи іншою національною мовою (часом навіть не писемною), усюди сприяла розвиткові відповідної мови і літератури, довго вживалася паралельно з ними, а потім витіснялася. Латинська мова була пластичною, завжди застосовувалась у специфічних локальних умовах, створювала незліченну кількість нових слів і значень. При значному зростанні лексичного складу фонетична і граматична система мови залишали-

ся незмінними. Деякі середньовічні латинські лексеми (їх відсоток у загальній кількості досліджуваних нами латинізмів незначний) залишилися в сучасних європейських мовах, наприклад: слат. *arrestum* > н. *Arrest* > фр. *arrest* > укр. *арешт*; слат. *assotiatio* > фр. *association* > укр. *асоціація*; слат. *concurrentia* > п. *konkurencja* > укр. *конкуренція*; слат. *corporatio* > н. *Korporation*, англ., фр. *corporation* > укр. *корпорація*; слат. *versio* > фр. *version* > укр. *версія* та інші.

Тогочасна латина не мала етнічних обмежень, але в окремих країнах виявляла певні відмінності. Специфіка різних національних мов та політичних і громадських інституцій зумовлювала в ній багато локальних, часових та індивідуальних особливостей. Середньовічна латина завжди мала два обличчя: одне міжнародне, а друге національне, чи точніше, регіональне. Це регіональне обличчя набагато складніше виявити в романських державах, натомість у германських та слов'янських легше можна відрізнити національний вплив і незалежну еволюцію латини.

Історія розвитку лексики романських мов свідчить, що їх спорідненість пов'язана не лише з походженням. Вона також є результатом спільних історичних та культурних умов, які створювали єдині для романських країн тенденції розвитку. Релатинізація була зумовлена глибоким і постійним впливом латини на народні мови та пов'язана з загальною закономірністю в розвитку літературних мов Західної Європи – функціональним співіснуванням на ранніх етапах національної та латинської мов. Унікальність цих мовних контактів полягає в тому, що мова культури була одночасно і джерелом романських мов. Романські мови (насамперед французька) посідають особливе місце серед західноєвропейських історичних джерел латинізмів. Через посередництво французької мови в українську проникли такі латинські лексеми: лат. *arbiter* > фр. *arbitre* > укр. *арбітр*; лат. *expeditio* > фр. *expedition* > укр. *експедиція*; лат. *mandatum* > фр. *mandat* > укр. *мандат*; лат. *manifestus* > фр. *manifeste* > укр. *маніфест*; лат. *minister* > фр. *ministre* > укр. *міністр* та інші.

Частина латинських лексем проникли в українську мову через посередництво німецької, яка мала давні традиції функціонування в Україні. Починаючи з XIV століття, поширення магдебурзького права супроводжувалося створенням німецьких колоній на західноукраїнських землях, посиленням торговельних і промислових зв'язків з німцями, що призводило до розвитку німецько-українських мовних контактів. Значна частина германізмів проникла через посередництво польської мови, зазнаючи морфологічної адаптації та семантичного переосмислення [Булыка 1980]. У багатьох випадках такі запозичення були опосередковані і чеською мовою. Безпосередньо ж із німецької були запозичені такі українські латинізми: лат. *agitare* > н. *Agitator* > укр. *агітатор*; лат. *advocatus* > н. *Advokat* > укр. *адвокат*; лат. *auctio* > н. *Auctio* > укр. *аукціон*; лат. *classis* > н. *Klasse* > укр. *клас*; лат. *cliens* > н. *Klient* > укр. *клієнт*; лат. *contractus* > н. *Kontrakt* > укр. *контракт*; лат. *conflictus* > н. *Konflikt* > укр. *конфлікт*; лат. *cooptatio* > н. *Kooptation* > укр. *кооптація*; лат. *cultura* > н. *Kultur* > укр. *культура*; лат. *Maecenas* > н. *Maecenas* > укр. *меценат* та інші.

Дослідники кваліфікують низку латинізмів як запозичення із західноєвропейських мов. У мовних контактах непоодинокі випадки безперервного процесу запозичення, різночасової орієнтації різних носіїв даної мови на один і той же іншомов-

ний зразок. Іноді в таких випадках говорять про "множинність етимологій", хоч доцільніше було б говорити про множинність історичних джерел запозичення. Це означає, що запозичене слово з'явилося у мові в результаті відтворення мовних зразків різних мов, причому за всіма зразками стоїть один і той же етимон. У результаті такого шляху запозичення в українську мову проникли такі латинські лексеми: лат. *annexio* > н. *Annexion*, фр. *annexion* > укр. *анексія*; лат. *generatio* > н. *Generation*, фр. *generatio*, англ. *generation* > укр. *генерація*; лат. *doctrina* > н. *Doktrine*, фр. *doctrine* > укр. *доктрина*; лат. *emigratio* > н. *Emigratoir*, фр. *emigration* > укр. *еміграція*; лат. *institutum* > н. *Institut*, фр. *institut*, англ. *institute* > укр. *інститут*; лат. *informatio* > н. *Information*, фр. *information* > укр. *інформація*; лат. *corruptio* > н. *Korruption*, фр. англ. *corruption* > укр. *корупція* та інші.

Західнослов'янські країни після прийняття християнства у римо-католицькому обряді увійшли у світ культури Західної Європи, в якому домінувала латина. Співіснування *Latinitas* з уже існуючими слов'янськими мовами чи формування на їх тлі відображене у лексичному фонді цих мов. Велика їх кількість проникала з перекладів Біблії та інших релігійних творів; важливими були також медичні наукові праці. Кількість латинізмів на окремих етапах розвитку західнослов'янських мов та шляхи їх проникнення були різними.

Найсильнішого впливу зазнала словацька мова, бо латинські лексеми проникли ще у дописемний період навіть до її діалектів. Причиною був високий рівень володіння латиною серед освічених словаків, які через відсутність загальнонаціональної мови у повсякденному житті часто користувалися діалектами. Подібна ситуація була й на Заході Балканського півострова, зокрема у словенців та хорватів. Зовсім іншою була ситуація в лужицян, до мови яких латинізми безпосередньо не проникали. Виняток складають тільки окремі релігійні терміни, тому що латиною користувалися лише представники освіченого духовенства. За час функціонування чеської мови велика частина латинізмів вийшла з ужитку, залишилися переважно спеціальні терміни. Сучасні лужицька і чеська мови збільшують кількість запозичень з латини, не обмежуючись спеціальною лексикою.

Рецепція латинської мовно-культурної спадщини є однією з найскладніших проблем дослідження українсько-польських мовних контактів. Її складність пов'язана не лише з об'єктивними труднощами вивчення зв'язків близькосторідних мов, але й з недосконалістю методик дослідження матеріалу, що зумовлює багато упереджених висновків [Keipert 1996]. Наскільки правомірна кваліфікація лексичних запозичень із західноєвропейських мов, трансформованих через польське історичне джерело, як полонізмів, – питання не лише теоретичного мовознавства, але й історії культури. А.Вінценз підкреслює: "Якщо описувати українсько-польські та польсько-українські мовні контакти у ширшій перспективі, підкреслюючи в кожному випадку німецьке, латинське, французьке і т.д. походження польських запозичень в українській мові, тоді наша студія буде більш захоплюючою, оскільки можна розглядати ці зв'язки як контакти між двома важливими предстанками двох слов'янських культурних "масивів", *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Romana*" [Вінценз 1991, 37]. Польська мова сприяла значною мірою засвоєнню латинізмів українською мовою.

Історичні взаємини чи не найглибший слід залишили в мові. Так, через посередництво польської мови були перейняті українською такі латинізми: лат. *auctor* > п. *autor* > укр. *автор*; лат. *actor* > п. *aktor* > укр. *актор*; лат. *administratio* > п. *administracja* > укр. *адміністрація*; лат. *inspectio* > п. *inspekcja* > укр. *інспекція*; лат. *commissio* > п. *komisja* > укр. *комісія*; слат. *magnatus* > п. *magnat* > укр. *магнат* та інші.

Аналізуючи природу полонізмів у структурі української мови, зауважимо, що українсько-латинські мовні контакти мали особливу соціально-історичну зумовленість. Народ багатонаціональної Першої Речі Посполитої у певному розумінні трактував латину як понадетнічну мову, яка створювала культурні, а не національні кордони. "У цілій панорамі європейських національних культур важко знайти аналогію до такої ролі латини і до такого *sui generis* білінгвізму... Ті верстви старопольського суспільства, які творили культуру, були двомовними, що створювало унікальний в Європі симбіоз рідної слов'янської мови з латиною" [Ахер 1995, 76–77]. З огляду на високий рівень освіти в Україні в XVI–XVII ст. і на широке безпосереднє знайомство українських учених і культурних діячів того часу з грецькою і латинською писемністю є підстави припускати, що більшість запозичень з латини могла здійснитися українською мовою і безпосередньо, паралельно із засвоєнням тих самих слів польською чи іншими європейськими мовами. Часто на це вказують і лексикографічні джерела. Переважно факт безпосереднього запозичення стверджується у тому випадку, коли відсутні у можливих історичних джерелах сліди відповідного впливу раніше, ніж в українській.

У XVIII–XX ст. запозичення із західноєвропейських мов могли проникати в українську мову двома шляхами – через польську (на територію Західної України) і через російську мову (на територію східної частини України), бо у XVI–XVII ст. численні латинізми проникали в російську мову через посередництво української мови [Виноградов 1982].

Досить помітною є у наш час тенденція до європеїзації чи, як було прийнято говорити у мовознавстві попередніх часів, до інтернаціоналізації словотвірних моделей [Акуленко 1998]. Йдеться про виникнення переважно нової книжної лексики, яке відбувається при зростанні активності як твірних (базових) основ, так і афіксальних морфем, які мають загальноєвропейський характер. Греко-латинські терміноелементи зв'язані зі своїми етимонами лише генетично і за своїми семантичними, структурними і функціональними характеристиками формують якісно нову систему засобів номінації. Оскільки вони не є зараз власністю ніякої живої мови, то однаковою мірою належать всім мовам, які входять у європейський лінгвокультурний ареал, і становлять особливий нейтральний термінологічний фонд. Серед афіксів особливо продуктивними є латинські за походженням морфеми: *супер* – на означення найвищого ступеня вияву певних властивостей чи якостей (*суперакція*, *суперінфляція*); *пост* – на означення якостей, властивостей, які з'явилися на пізнішому етапі, ніж це позначено у вихідній формі (*постіндустріальний*, *посттоталітарний*); *ре* – на означення відтворення, поновлення чого-небудь (*реінтеграція*, *реевакуація*, *реструктуризація*); *екс-*, що надає лексичним одиницям значення "колишній" (*екс-президент*, *екс-міністр*), які поєднуються найчастіше з латинськими основами різної семантики та

структури. Лексика цього роду створює особливі труднощі дослідникові історії мови, який звичайно обмежується характеристикою етимологічного матеріалу, ігноруючи конкретний ґрунт, на якому виникають відповідні лексеми, та шлях, який вони проходять (як це має, зокрема, місце в словниках іншомовних слів).

Отже, українські лексикографічні джерела фіксують значну кількість латинізмів, кожен з яких має свою індивідуальну історію входження (а іноді й повернення) у мову-реципієнт. Вона значно ускладнюється територіальною, етнічною та часовою віддаленістю мови-джерела. Загальні тенденції, закономірності використання лексичних латинізмів, усталені у мовленнєвій практиці мов, які протягом тривалого часу функціонували на українських землях, відбилися і в українській мові. Особливе місце серед історичних джерел запозичення займає польська мова, оскільки українсько-польські мовні контакти були зумовлені тривалими культурними, політичними і економічними взаєминами суспільств-носіїв цих мов. Виявлення нових писемних пам'яток може змінити оцінку щодо ролі посередництва при засвоєнні конкретної чужомовної одиниці. Тому визначення шляхів проникнення латинських лексичних запозичень на українськомовний ґрунт завжди залишає місце для дискусій та уточнень, а квантитативна оцінка питомої ваги окремих історичних джерел є відносною.

В статье рассматриваются основные пути проникновения лексических латинизмов в украинский литературный язык, определяется влияние экстралингвистических факторов на процесс освоения заимствований на фоне других европейских языков.

Ключевые слова: латинский язык, лексическое заимствование, источник заимствования, язык-реципиент, латинизм, путь проникновения.

The article observes the main ways of penetration of the lexical borrowings into the Ukrainian literary language. The influence of the extra-lingua means on the process of the assimilation of borrowings on the background of the other European languages has been studied out.

Key words: the Latin language, lexical borrowing, the source of borrowing, language-recipient, latinism, the way of penetration.

Література:

1. Акуленко В.В. Українська мова в європейському контексті (проблеми розвитку мовленнєвої комунікації) / Валерій Вікторович Акуленко // Мовознавство – 1998. – № 2–3. – С. 91–97.
2. Булыка А.М. Лексичныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIIIстст. / Александр Николаевич Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.
3. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. / Виктор Владимирович Виноградов. – М.: Высшая школа, 1982. – 523 с.
4. Вінценз А. До проблеми українсько-польських мовних контактів / Андрій Вінценз // Мовознавство – 1991. – № 5. – С. 37–41.
5. Axer J. "Latinitas" jako składnik polskiej tożsamości kulturowej / Jerzy Axer // Tradycje antyczne w kulturze europejskiej – perspektywa polska. – Warszawa: OBTA, 1995. – Z. 1–2. – S. 81–90.
6. Keipert H. Das Lateinische in der Geschichte der Russischen Sprache / Helmut Keipert // Eurolatein. – Tübingen, 1996. – S. 106–128.